31. Flora Curtois, *An Experience of Enlightenment*, Madras & London, Theosophical Publishing House, 1986, p. 11.

32. *Ibidem*, pp. 34-35.

33. V. Charles T. Tart (editor), *Altered States of Consciousness. A Book of Readings*, New York, John Wiley & Sons, 1969.

34. *Readings from Scientific American*, Timothy J. Tyler, „Altered States of Awareness", San Francisco, W.H. Freeman, f.a. (dar după 1972).

35. V. A. Brierre de Boismont, *Hallucinations. The Rational History of Apparitions, Visions, Dreams, Ecstasy, Magnetism and Somnambulism*, Philadelphia, Lindsay & Blakiston, 1853, cap. 19. Cercetarea modernă încă mai folosește conceptul de „halucinație" ; v. Ronald K. Siegel, „Hallucinations", în *Readings from Scientific American. The Mind's Eye*, introducere de Jeremy M. Wolfe, New York, W.H. Freeman, 1986, p.108 sq.

36. V. Traugott Konstantin Oesterreich, *Possession. Demoniacal and Other*, Secaucus, N.J., Citadel Press, 1974.

37. Raymond Moody, *Life after Life*, Atlanta, Bantam, 1975.

38. Kenneth Ring, *Life at Death. A Scientific Investigation of the Near-Death Experience*, New York, Coward, McCann and Geoghehan, 1980, pare a fi cartea cea mai cunoscută ; v. de asemenea excelenta analiză a lui Carol Zaleski, *Otherworld Journeys. Accounts of Near-Death Experience in Medieval and Modern Times*, New York & Oxford, Oxford University Press, 1987.

39. Raymond Moody, *Life after Life*, pp. 21-22 ; C. Zaleski, *Otherworld Journeys*, pp. 102-103.

40. C. Zaleski, *Otherworld Journeys*, pp. 107-108.

41. *Idem*, p.189.

42. V. Weston La Barre, *The Peyote Cult*, Hamden, Shoe String Press, 1964, p. 232.

Capitolul 2. SUFLET LIBER CAUTĂ SUFLET LIBER. O SCHIȚĂ A ȘAMANISMULUI

1. V. studiile lui H.G. Kippenberg, citate în articolul meu, I.P. Culianu, „Mircea Eliade at the Crossroads of Anthropology", în „Neue Zeitschrift für Systematische Theologie", 27, 1985, pp. 123-131.

2. J.G. Frazer, *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*, vol. 1, *The Belief among the Aborigines of Australia, the Torres Straits Islanders, New Guinea and Melanesia* ; vol. 2, *The Belief among the Polynesians* ; vol. 3, *The Belief among the Micronesians*, London, Macmillan, 1913, 1922, 1924.

3. Hans Fischer, *Studien über Seelenvorstellungen in Ozeanien*, München, Klaus Renner, 1965.

4. Aceste două feluri de suflete sunt de regulă amestecate, iar „sufletul corporal" poate efectua și el călătorii pe lumea cealaltă ; distincția dintre ele rămâne de ordin general.

5. J.G. Frazer, *Belief in Immortality*, vol. 2, p. 85.

6. *Idem*, vol. 1, p. 466.

7. *Idem*, vol. 1, pp. 464-465.

8. *Idem*, vol. 3, p. 49.

9. *Idem*, vol. 3, p. 355.

10. *Idem*, vol. 3, p. 167.

11. *Idem*, vol. 3, p. 118.

12. Hans Fischer, *Studien...*

13. L. Leertouwer, *Het beeld van de ziel bij drie sumatraanse volken*, Groningen, Drukkerijen bv, 1977.

14. *Idem*, p. 222.

15. Ivar Paulson, *Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung*, Stockholm, Ethnographical Museum of Sweden, 1958.

16. Åke Hultkrantz, *Conceptions of the Soul among North American Indians. A Study in Religious Ethnology*, Stockholm, Etnographical Museum of Sweden, 1953.

17. Lawrence E. Sullivan, *Icanchu's Drum. An Orientation to Meaning in South American Religions*, New York, Macmillan, 1988.

18. Vilmos Dioszegi, *Tracing Shamans in Siberia. The story of an Ethnographical Research Expedition*, Oosterhout, Anthropological Publications, 1968.

19. V. Basilov, „Shamanism in central Asia", in Agehananda Bharati (ed.), *The Realm of the Extra-Human. Agents and Audiences*, The Hague & Paris, Mouton, 1976, pp. 150-153.

20. Ivar Paulson, *Die Primitiven...*, p. 331 sq.

21. Åke Hultkrantz, *Conceptions of the Soul...*, p. 259 sq.

22. *Ibidem*, p. 280.

23. L.E. Sullivan, *Icanchu's Drum*, p. 425.

24. *Idem*, p. 451.

25. *Ibidem*.

26. A.P. Elkin, *Aboriginal Men of High-Degree*, New York, St. Martin's Press, 1978, p. 47.

27. *Idem*, p. 53.
28. *Idem*, pp. 53-57.
29. V. I.P. Culianu, *Iter in silvis*, vol. 1, Messina, EDAS, 1981, pp. 97-108.
30. *Idem*, p. 107.
31. Ioan M. Lewis, *Ecstatic Religion. An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism*, Harmondsworth, Penguin Books, 1971.
32. V. Felicitas D. Goodman, *Speaking in Tongues. A Cross-cultural Study of Glossolalia*, Chicago, Chicago University Press, 1972, p. 60 ; Barbara W. Lex, „Altered States of Consciousness in Northern Iroquoian Ritual", în A. Bharati (ed.), *The Realm of Extra-Human*, pp. 277-300 ; Vincent Crapanzano & Vivian Garrison (ed.), *Case Studies in Spirit Possession*, New York, John Wiley & Sons, 1977.
33. Carlo Ginzburg, *I benandanti*, Torino, Einaudi, 1966.
34. Carlo Ginzburg, *Storia notturna. Una decifrazione del Sabba*, Torino, Einaudi, 1989 ; v. recenzia mea în „Times Literary Supplement", London, 15-21 Decembrie, 1989, rubrica „Liber", p. 14.
35. Pentru opinia altor istorici în această privință, v. recenta carte a lui Robert I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, Oxford, Blackwell, 1987.
36. V. cartea mea *Eros and Magic*, p. 245.

Capitolul 3. COMORI ÎNTUNECATE. CĂLĂTORII ÎN ALTE LUMI ÎN RELIGIA MESOPOTAMIANĂ

1. A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1964.
2. Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness. A History of Mesopotamian Religion*, New Haven & London, Yale University Press, 1976.
3. Textele sumeriene și accadiene sunt preluate din James B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (voi nota cu *ANET)*, Princeton, Princeton University Press, 1955, vol. 1, traducere din sumeriană de S.N. Kramer și din accadiană de E.A. Speiser. Unele dintre textele din această neprețuită colecție sunt incluse în cărți mai accesibile : J.B. Pritchard (ed.), *The Ancient Near East*, vol. 1, *An Anthology of Texts and Pictures*, Princeton, Princeton University Press, 1958 și în alte antologii de texte precum Walter Beyerlin (ed.), *Near Eastern Religious Texts Relating to the Old Testament*, London, SCM Press, 1978. Rezumate comode se află în S.H. Hooke, *Middle Eastern Mythology*, Harmondsworth, Penguin Books, 1963. Epopeea lui Ghilgameș este foarte accesibilă în traducerea lui N.K. Sandars, *The Epic of Gilgamesh*, Harmondsworth, Penguin Books, 1972. Cartea lui T. Jacobsen, *The Treasure of Darkness*, conține comentarii edificatoare pe marginea tuturor acestor texte.
4. V. T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, p. 195.
5. În traducerea lui E.A. Speiser, în James B. Pritchard (ed.), *ANET*, p. 75.
6. *Idem*, tăblița IX, 1 ; p. 88.
7. *Idem*, tăblița IX, 2, versuri 4-5 ; p. 88.
8. *Idem*, tăblița X, 3 ; p. 90.
9. T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, p. 57.
10. *Idem*, p. 60.
11. J.-M. Aynard, „Le Jugement des Morts chez les Assyro-Babyloniens", în *Sources Orientales. Le Jugement des morts*, Paris, Seuil, 1961, pp. 90-91.
12. E.A. Speiser, în J. Pritchard, *ANET*, p. 97.
13. *Idem*, tăblița XII, 84-85 ; p. 98.
14. *Idem*, p. 118.

Capitolul 4. MARIONETE, TEATRE ȘI ZEI. CĂLĂTORII ÎN ALTE LUMI ÎN EGIPTUL ANTIC

1. Marie Weynants-Ronday, *Les Statues Vivantes*, Bruxelles, Fondation Egyptologique, 1926.
2. A. Rosalie David, *The Ancient Egyptians. Religious Beliefs and Practices*, London & New York, Routledge & Kegan Paul, 1982, p. 59.
3. Raymond O. Faulkner (trad.), *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Oxford, Clarendon Press, 1969.
4. Raymond O. Faulkner (trad.), *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, 3 vol., Warminster, Aris & Philips, 1973-1978 ; Paul Barguet, *Les textes des sarcophages égyptiens du Moyen Empire*, Paris, Éditions du Cerf, 1986.
5. Raymond O. Faulkner (trad.), *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, ed. Carol Andrews, New York, Macmillan, 1985.
6. R.O. Faulkner, *Pyramid Texts*, nr. 302.
7. *Idem*, nr. 467.
8. *Idem*, nr. 509.
9. *Idem*, nr. 539.
10. *Idem*, nr. 317.
11. *Idem*, nr. 273-274.

12. *Idem*, nr. 515-522.
13. *Idem*, nr. 467.
14. Paul Barguet, *Les textes des sarcophages...*, p. 13.
15. R.O. Faulkner, *Coffin Texts*, descântecul 473, parte din seria privind năvodul, care se întinde de la descântecul 473 la descântecul 481.
16. *Idem*, descântecul 479.
17. Paul Barguet, *Les textes des sarcophages...*, p. 28.
18. R.O. Faulkner, *Coffin Texts*, descântecul 441.
19. *Idem*, descântecul 443.
20. Paul Barguet, *Les textes des sarcophages...*, p. 27.
21. R.O. Faulkner, *Coffin Texts*, descântecele 1029 sq.
22. *Idem*, descântecul 1131.
23. *Idem*, descântecul 1156.
24. Acest fapt a fost demonstrat deja de Raymond Weill, *Le Champ des Roseaux et le Champ des Offrandes dans la religion funéraire et la religion générale*, Paris, Paul Geuthner, 1936.
25. *Idem*, p. 19.

Capitolul 5. CĂLĂTORIILE PE COCORI, INVOCAREA SUFLETULUI ȘI MIRESELE-FANTOMĂ ÎN CHINA TAOISTĂ

1. Isabelle Robinet, *Méditation taoïste*, Paris, Dervy Livres, 1979, p. 68.
2. *Idem*, p. 69.
3. *Idem*, pp. 249-250.
4. Cf. Berthold Laufer, *The Prehistory of Aviation*, Anthropological Series 18 :1, Publication 253, Chicago, Field Museum of Natural History, 1928, p. 29.
5. *Idem*, p. 26.
6. *Ibidem*.
7. Cf. J.J.M. de Groot, *The Religious System of China. Its Ancient Forms, Evolution, History and Present Aspect ; Manners, Customs and Social Institutions Connected Therewith*, vol. 4-6, Leiden, E.J. Brill, 1901-1910, pp. 320-323.
8. B. Laufer, *The Prehistory of Aviation*, p. 28.
9. *Idem*, p. 18.
10. *Idem*, p. 15.
11. *Idem*, pp. 14-17.
12. *Idem*, p.19.
13. *Idem*, p. 23.

14. V. nota 7.
15. J.J.M. de Groot, *The Religious System of China*, pp. 51-53.
16. *Idem*, pp. 126-127.
17. *Idem*, pp. 100-102.
18. *Idem*, p. 103.
19. *Idem*, pp. 103-104.
20. *Idem*, pp. 105-106.
21. *Idem*, p. 134 sq.
22. *Idem*, pp. 190-191.
23. Alan J.A. Elliott, *Chinese Spirit-Medium Cults in Singapore*, London, School of Economics, 1955.
24. *Idem*, p. 139.
25. David K. Jordan, *Gods. Ghosts and Ancestors. The Folk Religion of a Taiwanese Village*, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1972, p. 141.
26. John Blofeld – care afirmă că a petrecut șaptesprezece ani în China, înainte de cel de al doilea război mondial – a vizitat schituri taoiste în care cei mai serioși adepți încercau să-și metamorfozeze carnea trupului „într-o strălucitoare substanță diamantină, lipsită de greutate și totuși dură ca jadul", deși, în mod obișnuit, cei mai mulți taoiști „își modelau corpuri-spirit, astfel ca ele să fie desăvârșite înainte ca ei să moară" ; cf. John Blofeld, *Taoist Mysteries and Magic*, Boulder, Shambhala Publications, 1982, pp. 47-48.
27. Michael Saso, *The Teachings of Taoist Master Chuang*, New Haven & London, Yale University Press, 1978.
28. I. Robinet, *Méditation...*, p. 308.
29. John Lagerwey, *Taoist Ritual in Chinese Society and History*, New York & London, Macmillan-Collier, 1987.
30. *Idem*, p. 53.
31. *Idem*, pp. 53-55.
32. *Idem*, p. 66.
33. *Idem*, p. 69.
34. *Idem*, p. 78.
35. *Idem*, p. 80.
36. *Idem*, p. 81.
37. *Idem*, p. 83.
38. *Idem*, p. 88.
39. *Tao tsang* 1221 *(Shang-ch'ing ling-pao ta-fa)*, tradus în John Lagerwey, *op. cit.*, p. 156.
40. John Lagerwey, *op. cit.*, pp. 191-192.
41. *Idem*, p. 197.

42. *Idem*, pp. 216-228.

Capitolul 6. CĂLĂTORII PRIN MINTE. BUDISMUL ȘI CĂLĂTORIILE ÎN ALTE LUMI

1. R. Gordon Wasson & Wendy Doniger O'Flaherty, *Soma. Divine Mushroom of Immortality*, New York, Harcourt, Brace, Jovanovitch, f.a. ; partea a doua, intitulată „The Post-Vedic History of the Soma" (pp. 95-151), este elaborată de W.D. O'Flaherty.

2. V. S.G.F. Brandon, *The Judgment of the Dead. The Idea of Life after Death in the Major Religions*, New York, Scribner's Sons, 1969, pp. 166-167.

3. V. Geoffrey Parrinder, *The Indestructible Soul. The Nature of Man and Life after Death in Indian Thought*, London, Allen & Unwin, 1973, p. 88.

4. Herbert Günther (Guenther), *Das Seelenproblem in alteren Buddhismus*, Konstanz, K. Weller, 1949.

5. V. Gherardo Gnoli, „Ashavan. Contributo allo studio del Libro di Ardâ Virâz", în „Iranica", Napoli, Istituto Universitario Orientale, 1979, pp. 427-428.

6. Hemacandra, *Trisastisalakapurusacarita* I, 852-862, citat de William Norman Brown, *The Indian and Christian Miracles of Walking on the Water*, Chicago & London, Open Court, 1928, p. 16.

7. Patanjali, *Yogasutra* 3, 42 ; v. W. N. Brown, *op. cit.*, p. 16.

8. V. Mircea Eliade, *Yoga. Immortality and Freedom*, New York, Sheed & Ward, 1964, cap. 8.

9. J. Moussaieff Masson, *The Oceanic Feeling. The Origins of Religious Sentiment in Ancient India*, Doordrecht, Reidel, 1980, p. 33.

10. June McDaniel, *The Madness of the Saints. Ecstatic Religion in Bengal*, Chicago, The University of Chicago Press, 1989, p. 93.

11. *Idem*, pp. 94-95.

12. *Idem*, p. 101.

13. *Digha nikaya* 2 ; citat de H. Günter, *Seelenproblem* și de W.N. Brown, *Miracles*, p. 15 (traducerea în engleză îmi aparține).

14. *Digha nikaya*, „Mahaparinibbana", sutra 16, citat de Brown, *op. cit.*, p.18.

15. *Lalita vistara*, citat de W.N. Brown, *op. cit.*, p. 18 ; pentru alte referințe, v. *supra*.

16. John S. Strong, „Wenn der magische Flucht misslingt", în H.P. Duerr (ed.), *Sehnsucht nach dem Ursprung*, Frankfurt, Syndicat, 1983, pp. 503-518 ; v. cartea mea, *Expériences de l'extase*, Paris, Payot, 1984, pp. 99-101.

17. J.R. Haldar, *Early Buddhist Mythology*, London, Luzac & Co., 1977 ; Bimala Charan Law, *The Buddhist Conception of Spirits*, Calcutta, Thacker, Spink & Co., 1923.

18. V. *The Tibetan Book of the Great Liberation or The Method of Realizing Nirvana through Knowing the Mind*, ediție și introducere de W.Y. Evans-Wentz, London, Oxford & New York, Oxford University Press, 1968.

19. Două traduceri ale cărții *Bardo thödöl* sunt accesibile azi în engleză : cea tradițională, *The Tibetan Book of the Dead or The After-Death Experiences on the Bardo Plane*, tradusă de Lama Kazi Dawa Samdup, editată de W.Y. Evans-Wentz, London, Oxford & New York, Oxford University Press, 1957 ; și alta, mai recentă și mai îngrijită, *The Tibetan Book of the Dead. The Great Liberation through Hearing in the Bardo*, de Guru Rimpoche după Karma Lingpa, trad. de Francesca Fremantle și Chögyam Trungpa, Berkeley & London, Shambhala Publications, 1975.

20. Fremantle și Trungpa, *The Tibetan Book of the Dead*, p. 40.

21. *Idem*, pp. 39-40.

22. V. B.C. Law, *The Buddhist Conception of Spirits, ed. cit.*, p. 2 sq.

23. Fremantle și Trungpa, *The Tibetan Book of the Dead*, p. 60.

24. *Idem*, p. 69.

25. *Ibidem*.

26. *Idem*, pp. 216-222.

27. Lama Kazi Dawa Samdup (trad.), *Tibetan Yoga and Secret Doctrines, or Seven Books of Wisdom of the Great Path*, ediție și introducere de W.Y. Evans-Wentz, London, Oxford & New York, Oxford University Press, 1958.

28. *Idem*, pp. 216-222.

29. V. J.J.L. Duyvendak, *A Chinese „Divina Commedia"*, Leiden, E.J. Brill, 1952, p. 8.

30. *Idem*, pp. 18-20.

31. *Idem*, pp. 25-27.

32. *Idem*, p. 57.

33. Anthony C. Yu (trad. și ed.), *The Journey to the West*, 4 volume, Chicago & London, Chicago University Press, 1977-1986.

34. Anthony C. Yu, „Two Literary Examples of Religious Pilgrimage. *The Commedia* and *The Journey to the West*", în „History of Religions", 22, 1983, pp. 215-216.

35. V. Francisca Cho Bantly, „Buddhist Allegory in the *Journey to the West*", in „The Journal of Asian Studies", 48, 1989, pp. 512-524.

Capitolul 7. DE LA DELIR FURIOS LA VIZIUNE SPIRITUALĂ. VECHII EXTATICI IRANIENI

1. V. cartea mea *Psychanodia I*, precum și un set de articole, citate în cartea mea *Expériences de l'extase*, la p. 173. Printre discuțiile referitoare la această carte, aș vrea să menționez în mod special recenzia semnată de Jacques Flamant (in „Revue des Études Latines", 1986) și o notă a lui Philippe Gignoux, „Apocalypses et voyages extra-terrestres dans l'Iran mazdéen", în Claude Kappler (ed.), *Apocalypses et voyages dans l'au-delà*, Paris, Cerf, 1987, pp. 370-371. Gignoux – unul dintre cei mai mari specialiști în apocalipse – este total de acord cu mine în privința respingerii teoriei referitoare la influența iraniană asupra tradițiilor apocaliptice grecești, iudaice și creștine.
2. H.S. Nyberg, *Die religionen des Alten Iran*, traducere în germană de H.H. Schaeder, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1938.
3. V. *supra*, capitolul 6.
4. V. Gherardo Gnoli, „Ashavan", *loc. cit.*, p. 438 ; v. de asemenea textul meu „Ascension", în L.E. Sullivan (ed.), *Death, Afterlife and the Soul*, New York, Macmillan, 1989, p. 113.
5. Herodot, *Istorii*, IV, 73-75 ; v. Karl Meuli, „Scythica", în „Hermes", 70, 1935, pp.121-176.
6. Carlo Ginzburg, *Storia notturna*, *ed. cit.*, p. 188.
7. Gherardo Gnoli, „Lo stato di «maga»", în „AION", 15, 1965, pp. 105-117.
8. Gherardo Gnoli, „Ashavan", *loc. cit.*
9. Philippe Gignoux, „Corps osseux et âme osseuse. Essai sur le chamanisme dans l'Iran ancien", în „Journal Asiatique", 277, 1979, pp. 41-79.
10. Philippe Gignoux, „Apocalypses", *loc. cit.*, pp. 368-370.
11. *Idem*, pp. 366-367. Gignoux a tradus recent în franceză *Cartea lui Ardâ Virâz : Le Livre d'Ardâ Virâz*, Paris, ADPF, 1984. Vom folosi aici cea mai recentă traducere în engleză : Fereydun Vahman (trad.), *Ardâ Wirâz Nâmag. The Iranian Divina Commedia*, London and Malmo, Curzon Press, 1986.
12. G. Gnoli, „Ashavan", *loc. cit.*, pp. 437-438.
13. Philippe Gignoux, „Apocalypses", *loc. cit.*, p. 366.
14. *Dênkart* 7, 4, 75, în Marijan Molé, „Le jugement des morts dans l'Iran préislamique", în *Sources orientales. Le jugement des morts*, Paris, Seuil, 1961, p. 151.

15. *Idem*, pp. 152-155.
16. Cel mai recent personaj istoric care apare în narațiune este preotul *(mobâd)* Wehshâpûhr, care a trăit sub domnia lui Xosrau I (531-579). Unii savanți consideră aceasta o interpolare într-un text mai vechi, deși nu există nici o dovadă a existenței unui apocalips mai vechi. Povestea lui Virâz a fost probabil compusă în timpul perioadei sasanide târzii, înainte de cucerirea Persiei de către musulmani, în secolul al VII-lea.
17. F. Vahman, *Ardâ Wirâz*, pp. 227-228.
18. *Idem*, p. 228, citând *Persian Rivayat*.
19. *Idem*, pp. 246-248.
20. M. Molé, „Jugement des morts", *op. cit.*, pp. 158-160.
21. Aceste texte se găsesc în M. Molé, *op. cit.*, p. 162 sq.
22. F. Vahman, *Ardâ Wirâz*, *ed. cit.*, p. 199.
23. *Ibidem*.
24. *Idem*, p. 201.
25. *Idem*, p. 202.
26. *Idem*, pp. 208-209.
27. *Idem*, p. 210.
28. *Idem*, p. 212.

Capitolul 8. VRACII GRECI

1. Cf. traducerea în proză a *Odiseei*, făcută de S.H. Butcher și Andrew Lang, New York, Macmillan, 1888.
2. M.A. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 B.C. Myths and Cult Images*, ediția a 2-a, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1982, p. 9.
3. Elémire Zolla, „Circe, la donna", în *Verità segrete esposte in evidenza. Sincretismo e fantasia, contemplazione ed esotericità*, Padova, Marsilio, 1990, pp. 131-152.
4. În realitate, autobiografia este o biografie din secolul al XVIII-lea, scrisă de sfântul nebun Taksham ; v. nota 5.
5. Keith Dowman, *Sky Dancer. The Secret Life and Songs of the Lady Yeshe Tsogyel*, London & Boston, Routledge & Kegan Paul, 1984. Exemple occidentale de atitudini ale femeilor religioase față de violatori se regăsesc în studiul meu „A Corpus for the Body", în „The Journal for Modern History", nr. 63, martie 1991[1].
6. Tradus în K. Dowman, *Sky Dancer...*, p. 16.
7. *Ibidem*.

[1] Pentru versiunea românească, datorată lui Catrinel Pleșu, v. „Viața Românească", nr. 12, 1992, pp. 83-103 (n. tr.).

8. *Ibidem.*
9. *Idem*, p. 78.
10. E. Zolla, „Circe, la donna", *loc. cit.*, p. 133.
11. S.H. Butcher şi A. Lang, *Odyssey* (10, 514-515), *ed. cit.*, p. 169.
12. W.F. Jackson Knight, *Elysion. On ancien Greek and Roman Beliefs Concerning a Life after Death*, London, Rider & Co., 1970.
13. *Idem*, p. 101 ; *Iliada* 18, 535-537.
14. *Idem*, p. 111.
15. „A aduce sacrificii" zeilor este *thyein*, iar morţilor este *enagizein* ; v. *idem*, p. 59.
16. *Idem*, p. 61.
17. V. Pierre Boyancé, *Le culte des Muses chez les philosophes grecs. Étude d'histoire et de psychologie religieuses* (1936 ; retipărit la Paris, De Boccard, 1972), pp. 244-246.
18. *Idem*, p. 69.
19. V. W.R. Halliday, *Greek Divination. A Study of Its Methods and Principles*, London, Macmillan, 1913, p. 239.
20. *Idem*, p. 241.
21. *Idem*, p. 245.
22. P. Boyancé, *op. cit.*, pp. 142-143.
23. V. Jean Yoyotte, „Le jugement des morts en Égypte ancienne", în *Sources orientales*, vol. 5 *(Le jugement des morts)*, Paris, Seuil, 1961, pp. 41-50.
24. P. Raingeard, *Hermès Psychagogue. Essai sur les origines du culte d'Hermès*, Paris, Belles Lettres, 1935.
25. V. John Pollard, *Seers, Shrines and Sirens. The Greek Religious Revolution of the 6th century B.C.*, London, Allen & Unwin, 1965, p. 130 sq.
26. *Pythiae* 3, 1-58 ; cf. E.J. Edelstein şi L. Edelstein (trad.), *Asclepius. A Collection and Interpretation of the Testimonies*, 2 vol., Baltimore, Johns Hopkins Press, 1945, vol. 1, p. 1 sq.
27. Diodorus, *Bibliotheca Historica* 4, 71 ; în *idem*, vol. 1, p. 10[1].
28. *Idem*, vol. 1, p. 108 sq.
29. Aelius Aristides, *Oratio* 48, 31-35 ; în *idem*, vol. 1, pp. 210-211.

---

[1] Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică* (4, 71, 2) ; cf. ediţia românească, trad. Radu Hâncu, Ed. Sport-turism, Bucureşti, 1981, p. 321 (n. tr.).

30. V. în special Rudolf Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidauros. Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin und der Religion*, Leipzig, Dieterich, 1931.
31. Uneori viziunea este foarte vie, cum este cea relatată de Aelius Aristides ; v. *supra*, nota 29.
32. E.J. Edelstein şi L. Edelstein, *Asclepius*, *ed. cit.*, p. 204 sq.
33. *Idem*, vol. 1, p. 232, inscripţia 14.
34. *Idem*, vol. 1, p. 234, inscripţia 23.
35. *Idem*, vol. 1, p. 237, inscripţia 42.
36. *Idem*, vol. 2, p. 149.
37. Pentru o descriere mai amplă a acestor rituri de incubaţie şi pentru o bibliografie cuprinzătoare, v. cărţile mele *Psychanodia I*, p. 43. sq., *Expériences de l'extase*, p. 104 sq. şi *Iter in silvis*, vol. 1, p. 53 sq.
38. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 106.
39. *Idem*, pp. 106-107.
40. Hans Dieter Betz, „The Problem of Apocalyptic Genre in Greek and Hellenistic Literature. The Case of the Oracle of Trophonius", în David Hellholm (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism, Uppsala, 12-17 august 1979*, Tübingen, Mohr (Siebeck) 1983, p. 579.
41. *Idem*, p. 583.
42. M.A. Gimbutas, *Goddesses...*, *op. cit.*, p. 195 sq.
43. Bennett Simon, *Mind and Madness in Ancient Greece. The Classical Roots of Modern Psychiatry*, Ithaca & London, Cornell University Press, 1978, p. 251.
44. V. surse în studiul meu „Iatroi kai manteis. Sulle strutture dell'estatismo greco", în „Studi Storico-Religiosi", 4, 1980, pp. 287-303 şi în cărţile mele *Psychanodia*, p. 35 sq. şi *Expériences de l'extase*, p. 25 sq.
45. V. John Pollard, *op. cit., p. 108.*
46. V. studiul meu „Iatroi kai manteis", *loc, cit,*, pp. 287-303.
47. *Ibidem.*
48. V. W.R. Halliday, *op. cit.*, p. 91.
49. Porfir, *Viaţa lui Pitagora*, cap. 17.
50. Toate referinţele se află în lucrările mele, citate *supra*, la nota 44.
51. Locuitorii din Uttarakuru, menţionaţi în poemele epice indiene *(Râmâyana* 4, 43 şi *Mahâbhârata* 6, 7), sunt asemănători hyperboreenilor. Tradiţia indiană era cunoscută la Roma şi în Grecia. Pliniu

(în *Istoria naturală* 4, 90 și 6, 55) vorbește despre „attacori", iar Ptolemeu (în *Geographica* 6, 16, 5) îi menționează pe „ottorokorrai".

52. E.R. Dodds, *The Greek and the Irrational*, Berkeley & Los Angeles, California University Press, 1951 și F.M. Cornford, *Principium Sapientiae*, Cambridge, Cambridge University Press, 1951.

53. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1972.

54. Pentru vechi apocalipse grecești, v. Walter Burkert, „Apocalyptik in frühen Griechentum. Impulse und Transformationen", în David Hellholm (ed.), *Apocalypticism..., op. cit.*, p. 235 sq.

55. V. cărțile mele *Psychanodia*, p. 26 sq. și *Expériences de l'extase*, p. 46 sq., bazate pe studiul meu „Démonisation du cosmos et dualisme gnostique", în „Revue de l'Histoire des Religions", 3, 1979.

56. Considerațiile sale sunt rezumate în cartea mea *Expériences de l'extase, ed. cit.*, pp. 37-38.

57. F.R. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, vol. 7, Basel, Schwabe, 1957.

58. J.D.P. Bolton, *Aristeas of Proconnesus*, Oxford, Clarendon Press, 1962.

59. Toate mărturiile existente sunt analizate în cărțile mele *Psychanodia*, p. 40 sq. și *Expériences de l'extase*, p. 50 sq.

60. V. *Psychanodia*, p. 41 sq. și *Expériences de l'extase*, pp. 37-38.

61. Labeon, Fragment 11, tradus în cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 37.

62. Plutarh, *De genio Socratis*, 591 a, în *Moralia*, vol. 7, editori și traducători Ph. H. de Lacy și B. Einarson, London & Cambridge, Loeb Classical Library, 1959.

63. *Idem*, 591 c.

64. Plutarh, *De facie in orbe lunae*, 943 d, în *Moralia*, vol. 12, editori și traducători H.H. Cherniss și W.C. Helmbold, London & Cambridge, Loeb Classical Library, 1957.

65. *Idem*, 944 c.

66. Pentru acest mit, v. în special cărțile mele *Psychanodia*, p. 43 sq., *Expériences de l'extase*, p. 111 sq. și *Iter in silvis*, p. 53 sq. (eseul „Inter lunam terrasque. Incubazione, catalessi ed estasi in Plutarco").

67. *De sera, 563 d*, în traducerea mea.

68. *Idem*, 563 e.

69. V. Emily B. Lyle, „Dumézil's Three Functions and Indo-European Cosmic Structure", în „History of Religions", 22, 1982, pp. 25-44.

70. V. cărțile mele *Psychanodia*, pp. 46-47 și *Expériences de l'extase*, p. 114.

71. V. fragmentul din *De anima*, în Stobaeus, *Florilegium* 1089 h.

72. Acest episod a fost pus într-o lumină nouă prin excelentul articol al lui Michel Tardieu, „Comme à travers un tuyau... ", în *Colloque international sur les textes de Nag Hammadi*, Toronto & Louvain, Laval University Press – Peeters, 1981, pp. 151-177.

73. Termenii „subiectivizare" și „interiorizare" au fost aplicați de Hans Jonas misticismului lui Plotin, în comparație cu experiențele „obiective", cum sunt cele caracteristice gnosticismului. V. cartea mea *Gnosticismo e pensiero moderno : Hans Jonas*, Roma, «L'Erma» di Brettschneider, 1985.

Capitolul 9. CELE ȘAPTE PALATE ȘI CARUL LUI DUMNEZEU. MISTICISMUL EVREIESC DE LA MERKABA LA KABBALA

1. John J. Collins (ed.), *Apocalypse. The Morphology of a Genre*, în „Semeia. An Experimental Journal for Biblical Criticism", 14, 1979. Acest număr al publicației conține studii semnate de J.J. Collins (introducere, apocalipse evreiești, apocalipse persane), Adela Yarbro (apocalipse paleocreștine), F.T. Fallon (apocalipse gnostice), A.J. Saldarini (literatură rabinică și misticism evreiesc). Ulterior, s-a publicat mult pe tema literaturii apocaliptice ; totuși, în pofida schimbării rapide a perspectivelor, volumul editat de John J. Collins își păstrează încă valoarea. Texte iudaice, creștine și altele, referitoare la ascensiuni celeste, sunt analizate și în Alan F. Segal, „Heavenly Ascent in Hellenistic Judaism, Early Christianity and their Environment", în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin, De Gruyter, 1980, vol. 2, pp. 1222-1294.

2. J.J. Collins, introducere la *op. cit.*, p. 9.

3. Referitor la *Ascensiunea lui Isaia* (sau la viziunea sa), v. studiul meu „La Visione di Isaia e la tematica della «Himmelsreise»", în M. Pesce (ed.), *Isaia, il Diletto e la Chiesa*, Bologna, 1983, pp. 95-116.

4. V. cartea mea *Psychanodia*, pp. 6-7.

5. Colecții de apocalipse evreiești în traducere engleză sunt : J.H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha*, vol. 1 : *Apo-*

calyptic Literature and Testaments, Garden City, Doubleday, 1983 și traducerea mai veche în R.H. Charles (ed.), *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, vol. 2 : *Pseudepigrapha*, Oxford, Clarendon Press, 1913. V. J.H. Charlesworth, *The Pseudepigrapha and Modern Study with a Supplement*, Chico, California, Scholars Press, 1981 și J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination. An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity*, New York, Crossroads, 1984.

6. Textul este *Paralipomena Jeremiae (3 Baruh)* 3, 3-5, în J.R. Harris, „The Rest of the Words of Baruch", în „Haverford College Studies", 2, 1989. Ieremia îl trimite pe Abimeleh să culeagă smochine în via lui Agrippa. El se întinde să se odihnească sub un copac și doarme profund timp de 66 de ani ; v. cartea mea *Psychanodia*, p. 63, n. 16.

7. Mary Dean-Otting, *Heavenly Journeys. A Study of the Motif in Hellenistic Jewish Literature*, Frankfurt, Bern & New York, Peter Lang, 1984.

8. *De vita Mosis* 2, 28 sq.

9. Josephus, *Antichități iudaice* 4, 326 ; M. Dean-Otting, *op. cit.*, p. 5.

10. V. Michael A. Knibb, *The Ethiopic Book of Enoch. A New Edition in the Light of the Aramaic Dead Sea Fragments*, 2 vol., Oxford, Clarendon Press, 1970. Autorul își întemeiază textul pe 33 manuscrise etiopiene, dintre care cel mai vechi a fost scris în secolul al XV-lea. La Qumran au fost găsite fragmente din unsprezece manuscrise ale lui Enoh, conținând 196 versete dintr-un total de 1062 versete în versiunea etiopiană. Câteva fragmente aramaice diferă mult de textul etiopian. Versiunea greacă a cărții *I Enoh* provine din patru surse ; v. textele în Matthew Black, *Apocalypsis Henochi Graece*, Leiden, E.J. Brill, 1970. Cele mai importante trei manuscrise grecești au fost datate în secolele IV-VI p.C. *Cartea lui Enoh* a fost canonică în Biserica Etiopiană. Ea a fost tradusă din greacă în etiopiană în secolele IV-VI p.C.

11. J.T. Milik, *The Book of Enoch. Aramaic Fragments of Qumran Cave 4*, Oxford, Clarendon Press, 1976.

12. M. Dean-Otting, *op. cit.*, p. 41.

13. Johann Maier, „Das Gefährdungsmotiv bei der Himmelsreise in der jüdischen Apokalyptik und «Gnosis»", în „Kairos", 5, 1963, pp. 18-40.

14. J.J. Collins vorbește despre o „mișcare Enoh" care compune diferite părți ale *I Enoh*, v. *The Apocalyptic Imagination*, pp. 56-63.

15. *Idem*, p. 196.

16. Text în M. de Jonge, *Testamenta XII Patriarchorum*, Leiden, E.J. Brill, 1964 ; comentariu în H.W. Hollander & M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs. A Commentary*, Leiden, E.J. Brill, 1985. Cel mai vechi manuscris al acestui text este datat în secolul al X-lea p.C., totuși cea mai veche mențiune a *Testamentelor* i se datorează lui Origen din Alexandria (mort în 254 p.C.). În forma sa actuală, textul poate fi creștin, dar cu siguranță își trage rădăcinile dintr-o veche tradiție evreiască. De mult timp sunt cunoscute fragmente din *Testamentul lui Levi* în aramaică, iar un sul a fost găsit în peștera a 4-a din Qumran, pe când alte fragmente au fost descoperite în prima peșteră. Nu este limpede în ce limbă a fost redactată pentru prima dată versiunea actuală a *Testamentelor*. Savanți precum M. de Jonge cred că ea a fost scrisă direct în limba greacă, în timp ce alții consideră că limba originară a fost ebraica sau chiar aramaica.

17. V. M. Dean-Otting, *op. cit.*, pp. 80-81.

18. *Testamentul lui Levi* 3, 3 ; v. H.W. Hollander & M. de Jonge, *op. cit.*, p. 136.

19. Text în J.-C. Picard, *Apocalypsis Baruchi Graece*, Leiden, E.J. Brill, 1967 ; A.-M. Denis, *Concordance de l'Apocalypse grecque de Baruch*, Louvain, Institut Orientaliste, 1970.

20. V. M. Dean-Otting, *op. cit.*, pp. 98-152.

21. Text editat de Matthias Delcor, *Le Testament d'Abraham*, Leiden, E.J. Brill, 1973 ; text și traducere în Michael E. Stone, *The Testament of Abraham*, Missoula, Scholars Press, 1972. Discuție în George W.E. Nickelsburg Jr. (ed.), *Studies on the Testament of Abraham*, Missoula, Scholars Press, 1976. Există versiuni în limba greacă (două, una lungă și alta scurtă) și în alte câteva limbi. Majoritatea savanților este de părere că *Testamentul lui Avraam* datează din secolul I p.C.

22. Martha Himmelfarb, *Tours of Hell. An Apocalyptic Form in Jewish and Christian Literature*, Philadelphia, Fortress, 1985.

23. V. mai ales cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 20.

24. Pentru surse și literatură auxiliară, v. studiul meu „Visione di Isaia e la tematica della Himmelsreise", în M. Pesce (ed.), *Isaia, il Diletto e la Chiesa. Visioni ed esegesi profetica cristiano-primitiva nell'Ascensione di Isaia*, Paideia, Bologna, 1983, pp. 95-111.

25. *Idem*, p. 104.

26. Această ipoteză nu este acceptată de ultimii editori ai textului *Ascensiunea lui Isaia*, în *Corpus Christianorum. Series Apocryphorum*, Turnhout, Belgia, Brepols (în curs de apariție).

27. Joseph Dan, *Gershom Scholem and the Mystical Dimension of Jewish History*, New York & London, New York University Press, 1987, p. 39.

28. Ithamar Gruenwald este autorul a două lucrări fundamentale privind misticismul evreiesc timpuriu : *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden & Cologne, E.J. Brill, 1980 și *From Apocalypticism to Gnosticism. Studies in Apocalypticism, Merkavah Mysticism and Gnosticism*, Frankfurt-Berna-New York & Paris, Peter Lang, 1988.

29. Michael A. Morgan (trad.), *Sefer ha-Razim. The Book of Mysteries*, Chico, Scholars Press, 1983.

30. Texte alese se găsesc la Peter Schaeffer, *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen, Mohr, 1981.

31. V. P. Alexander, „3 (Hebrew Apocalypse of) Enoch", în J.H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha, ed. cit.*, vol. 1, pp. 223-315.

32. Ira Chernus, „The Pilgrimage to the Merkavah. An Interpretation of Early Jewish Mysticism", în *Early Jewish Mysticism. Proceedings of the First International Conference on the History of Jewish Mysticism*, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, 1987.

33. V. I. Gruenwald, *From Apocalypticism to Gnosticism, ed. cit.*, p. 63.

34. Textul tradus la David J. Halperin, *The Merkabah in Rabbinic Literature*, New Haven, American Oriental Society, 1980, p. 3.

35. V. cartea mea *Expériences de l'extase, ed. cit.*, p. 157.

36. *Idem*, p. 154.

37. Textul se găsește la P. Schaeffer, *op. cit.*, tradus la Naomi Janowitz, *The Poetics of Ascent. Theories of Language in a Rabbinic Ascent Text*, New York, SUNY Press, 1989, pp. 31-66.

38. *Maaseh Merkabah* V. 714-718, la Naomi Janowitz, *op. cit.*, p. 51.

39. *Pirkei Hekhaloth* 15, 2, în David R. Blumenthal, *Understanding Jewish Mysticism. A Source Reader ; The Merkabah Tradition and the Zoharic Tradition*, New York, Ktav, 1978, p. 57 ; textul ebraic se bazează pe cap. 15-29 din *Hekhaloth Rabbati*, S.A. Wertheimer, *Batei Midrashot*, Lauren Grodner (trad.), D.R. Blumenthal (ed.), Jerusalem, Mossad Harav Kook, 1968, vol. 1, pp. 90-114.

40. *Pirkei Hekhaloth* 22, 3, în D.R. Blumenthal, *Understanding...*, *ed. cit.*, p. 73.

41. *Idem*, 16, 4, la p. 60.

42. *Hekhaloth Rabbati* 17, 2-7, în D.R. Blumenthal, *Understanding..., ed. cit.*

43. *Idem*, 20, 4, la p. 67.

44. *Idem*, 23, 5, la p. 76.

45. *Idem*, 24, 2.

46. *Tosefta Hagigah*, 113 ; *Jerushalmi Hagigah*, 2, 1, 77b ; *Babli Hagigah*, 14b ; v. Maier, „Gefährdungsmotiv", p. 28.

47. *Babli Hagigah*, 15b ; v. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkabah*, p. 87.

48. *Babli Sukkha*, 51b ; *Babli Baba bathra*, 4a ; v. Maier, „Gefährdungsmotiv", p. 35.

49. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 72 sq. cu bibliografia aferentă.

50. Morgan, *Sefer ha-Razim*, 5, p. 17.

51. *Idem*, 11-17, p. 18, cu unele modificări în traducerea lui Morgan.

52. Referitor la cântecele celeste, v. mai ales Gershom Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York, Jewish Theological Seminary, 1965.

53. V. studiul meu „Ascension", *loc. cit.*, p.113.

54. V. mai ales Gershom Scholem, *Jewish Gnosticism, op. cit.* (v. nota 52).

55. Din I. Gruenwald, *Apocalypticism to Gnosticism*, p. 195.

56. Francis T. Fallon, „The Gnostic Apocalypses", în J.J. Collins, *Apocalypse : Morphology*, pp. 123-158 ; Madeleine Scopello, „Contes apocalyptiques et apocalypses philosophiques dans la bibliothèque de Nag Hammadi", în Claude Kappler (ed.), *Apocalypses et voyages dans l'au-delà*, pp. 321-350.

57. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, pp. 11-17 ; și Giovanni Casadio, „La visione in Marco il Mago e nella gnosi di tipo sethiano", în „Augustinianum", 29, 1989, pp. 123-146.

58. Este notoriu faptul că specialiștii americani în domeniu nu cunosc cercetările europene privind gnosticismul și antichitatea târzie. Această necunoaștere îi dezavantajează total.

59. Textul fundamental al lui Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium* 5, 19-22, a fost recent tradus și comentat de către Giovanni Casadio într-un excelent articol, „Antropologia gnostica e antropologia orfica nella notizia di Ippolito sui setiti", în E. Vattioni (ed.), *Sangue e antropologia nella teologia* (Roma, 1989), pp. 1295-1350. Referirile se fac la traducerea sa.

60. Ne vom abține aici de la a ne angaja în interminabila și greșit concepuța discuție referitoare la „gnosticismul sethian", care este o invenție a ereziologilor moderni. Eticheta „sethian" privește aici exclusiv sistemul lui Hippolytus. Pentru o definire clară a poziției mele, v. *Les Gnoses dualistes d'Occident*, Paris, Plon, 1990.

61. V. cartea mea *Eros and Magic*.

62. V. G. Casadio, „Antropologia", *loc. cit.*, p. 1313.

63. V. discuție în *idem*, p. 1329 sq. După opinia lui Casadio, cosmogonia sethiană derivă dintr-o veche cosmogonie orfică.

64. *Idem*, p. 1315.

65. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, pp. 13-14.

66. V. G. Casadio, „Antropologia", *loc. cit.*, p. 1322.

67. *Refutatio* 5, 17 ; v. cartea mea *Expériences de l'extase*, pp. 15-16.

68. Epiphanius, *Panarion*, 37, tradus de Frank Williams, *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, book 1, Leiden, E.J. Brill, 1987, p. 241 sq.

69. F. Williams, *Panarion*... 4, 4, la p. 244.

70. *Idem*, 5, 6-7, la p. 245.

71. Pentru descrierea unor astfel de ritualuri, v. cartea mea *Expériences de l'extase*, pp. 128-129.

72. V. însă G. Casadio, „Visione di Marco", *loc. cit.*

73. Alsadair Livingstone, *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars*, Oxford, Clarendon, 1986.

74. Pentru alte relatări gnostice privind călătorii pe lumea cealaltă, v. în special G. Casadio, „Visione di Marco", *loc. cit.*

75. Carl Schmidt și W. Till (ed.), *Koptish-gnostische Schriften, I : Die Pistis Sophia. Die beiden Bücher des Jeu. Unbekanntes altgnostisches Werk*, Berlin, Akademie, 1954 ; același text copt, în traducere în limba engleză, la Violet MacDermot (trad.), *The Books of Jeu and the Untitled Text in the Bruce Codex*, Leiden, E.J. Brill, 1978.

76. În R.O. Faulkner, *Egyptian Book of the Dead*, p. 145.

77. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, pp. 126-128.

78. Mărturii sunt adunate de Violet MacDermot, *The Cult of the Seer in the Ancient Middle East. A Contribution to Current Research on Hallucinations Drawn from Coptic and Other Texts*, London, Wellcome Institute of the History of Medicine, 1971, pp. 538-574.

79. *Idem*, pp. 541-542.

80. *Ibidem*.

81. *Idem*, pp. 551-553.

82. V. mai ales cărțile lui Moshe Idel : *Studies in Ecstatic Kabbalah*, Albany, SUNY Press, 1988 ; *The mystical Experience in Abraham Abulafia*, Albany, SUNY Press, 1988 și cartea sa de sinteză, *Kabbalah. New Perspectives*, New Haven & London, Yale University Press, 1988.

83. V. Nathaniel Deutsch, recenzie la cartea lui Moshe Idel, *Studies in Ecstatic Kabbalah, ed. cit.*, în „Incognita", 1, 1990, pp. 91-93.

84. V. Moshe Idel, „Métaphores et pratiques sexuelles dans la Cabale", offprint.

85. Moshe Idel, *Kabbalah*..., *op. cit.*, pp. 75-88.

86. *Idem*, pp. 78-96.

87. *Idem*, pp. 97-103.

88. *Idem*, pp. 103-111.

89. *Idem*, p. 91.

90. *Idem*, pp. 92-93.

91. Tradus în M. Idel, *Kabbalah*..., *op. cit.*, p. 94.

92. Louis Jacobs (trad.), *On Ecstasy. A Tract by Dov Baer*, New York, Chappaqua, 1963.

93. Din introducerea lui Louis Jacobs la *On Ecstasy*, p. 15.

94. L. Jacobs, *On Ecstasy*, p. 68.

95. *Idem*, p. 69.

96. *Idem*, p. 165.

Capitolul 10. CĂLĂTORII INTERPLANETARE. NAVETA SPAȚIALĂ PLATONICIANĂ, DE LA PLOTIN LA MARSILIO FICINO

1. Macrobius, *Comentariu la „Visul lui Scipio"*, I, 12, 13-14, cf. traducerea în engleză – ușor modificată – a lui William Harris Stahl, New York, Columbia University Press, 1952, pp. 136-137.

2. Despre Macrobius, v. excelenta carte a lui Jacques Flamant, *Macrobe et le néo-platonisme latin, à la fin du IV-e siecle*, Leiden, E.J. Brill, 1977.

3. Pentru o analiză exhaustivă a surselor și a bibliografiei gnostice, v. cartea mea *Les Gnoses dualistes d'Occident. Histoire et mythes*, Paris, Plon, 1990.

4. *Apocryphon of John* (se va nota cu AJ) este citat din Michel Tardieu, *Écrits gnostiques. Codex de Berlin*, Paris, Cerf, 1984 ; *Berlin Codex* (se va nota cu BC) este citat din W. Till (trad. și ed.), *Die Gnostischen Schriften des koptischen Papyrus Berlinensis 8502*, Berlin, Akademie, 1955. Când nu este specificat nimic, celelalte tratate gnos-

tice sunt citate din J.M. Robinson (ed.), *The Gnostic Library*, San Francisco, Harper & Row, 1988.

5. Sau : „după asemănarea noastră" ; AJ 2, 15, M. Tardieu, *Écrits*, pp. 1-4 ; BC, W. Till, *Gnostischen Schriften*, p. 137.

6. BC, W. Till, *op. cit.*, p. 138.

7. *Idem*, p.139.

8. AJ 2 și 4, M. Tardieu, *op. cit.*, pp. 125-127.

9. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 122 sq.

10. AJ 2 și 4, M. Tardieu, *op. cit.*, p. 128 sq.

11. *Idem*, pp. 311-314.

12. BC, W. Till, *op. cit.*, p. 142.

13. *Idem*, p. 146.

14. AJ 2, M. Tardieu, *op. cit.*, p. 137.

15. *Idem*, p. 157 sq. și W. Till, *op. cit.*, p. 184.

16. AJ 2, M. Tardieu, *op. cit.*, p. 157 sq.

17. BC, W. Till. *op. cit.*, p. 174.

18. *Idem*, p. 178 și M. Tardieu, *op. cit.*, p. 33 sq. și p. 154.

19. V. cărțile mele *Psychanodia I* și *Expériences de l'extase*, pp. 117-144.

20. *Pistis Sophia*, Schmidt & Till, *Koptish-gnostische Schriften*, p. 183 și MacDermot, *Book of Jeu*, p. 283 sq.

21. Schmidt & Till, *op. cit.*, cap. 113, p. 191.

22. *Idem*, cap. 115, p. 193 sq.

23. *Idem*, cap. 111, pp. 183-189.

24. *Pistis Sophia*, Schmidt & Till, *op. cit.*, p. 217 sq. și Violet MacDermot, *The Books of Jeu*, *ed. cit.*, pp. 331-346.

25. *Enduma*, cap. 131, Schmidt & Till, *op. cit.*, p. 219.

26. *Idem*, cap. 136 sq., p. 234 sq.

27. *Idem*, cap. 131, p. 219 sq.

28. *Idem*, cap. 132, p. 223.

29. *Idem*, cap. 132, pp. 224-226 și V. MacDermot, *op. cit.*, pp. 342-345.

30. V. I.P. Culianu, „Astrology", în *Encyclopedia of Religion*, New York, MacMillan, 1987.

31. V. mai ales cărțile mele *Psychanodia* și *Expériences de l'extase*. În aceasta din urmă, la p. 173, este menționată majoritatea articolelor mele scrise înainte de 1984. De atunci am publicat articolul „Ascension", în *Encyclopedia of Religion* (v. nota de mai sus) și am pregătit articolul despre „Himmelsreise (heidnisch)" pentru *Reallexikon für Antike und Christentum* (RAC) ; după cum am înțeles, va

apărea sub titlul de „Jenseitsreise". De asemenea, am pregătit articolul „Hypostasierung", tot pentru RAC.

32. V. cărțile mele *Psychanodia*, pp. 48-54 și *Expériences de l'extase*. pp. 119-152.

33. Pentru analiză și bibliografie, v. cartea mea *Les Gnoses dualistes d'Occident*, *ed. cit.*, cap. 7.

34. Pentru prezentarea completă a acestui mit în contextul său, v. *idem*, cap. 9.

35. V. mai ales cartea mea *Expériences de l'extase*, cele trei capitole de la pp. 79-92, pp. 93-101 și pp. 119-144, bazate pe articolele anterioare : „L'Ascension de l'âme dans les mystères et hors des mystères", în Ugo Bianchi și M.J. Vermaseren (ed.), *La soteriologia dei culti orientali nell'Imperio Romano*, Leiden, E.J. Brill, 1982, pp. 276-302 ; „Le vol magique dans l'Antiquité tardive", în „Revue de l'Histoire des Religions", 198, 1981, pp. 57-66 ; și „Ordine e disordine delle sfere", în „Aevum", 55, 1981, pp. 96-110.

36. *Metamorfozele*, 11, 23 ; traducerea mea în engleză.

37. Origen, *Contra Celsum*, 6, 22 ; ediția M. Borret, Paris, Cerf, 1967, vol. 3, p. 233 ; traducerea mea în engleză.

38. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 86 sq.

39. Pentru o interpretare ingenioasă a mitraismului, v. David Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries. Cosmology and Salvation in the Ancient World*, New York & Oxford, Oxford University Press, 1989 (ediție nouă în 1991).

40. V. articolul lui Jacques Flamant, în Ugo Bianchi & M.J. Vermaseren (ed.), *La Soteriologia...*, *ed. cit.*

41. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 130.

42. Fragmentul 164, în Edouard des Places, *Oracles Chaldaïques. Avec un choix de commentaires anciens*, Paris, Belles Lettres, 1971, p. 106 ; v. de asemenea Hans Lewy, *Chaldaean Oracles and Theurgy*, Paris, Études Augustiniennes, 1978.

43. V. E. des Places, *op. cit.*, p. 169 ; acest pasaj este tradus de mine.

44. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 129.

45. *Idem*, p. 138.

46. Proclus, *Elements of Theology*, 209, E.R. Dodds (ed. și trad.), Oxford, Clarendon Press, 1963, p. 182.

47. I *Quaestio* 89aI ; v. cartea mea *Eros and Magic*, *ed. cit.*, p. 5.

48. Tradus de Margaret Cook și de mine în cartea mea *Eros and Magic*, p. 115.

49. Ficino, *De Amore* 6, 4, tradus de Margaret Cook (cu mici modificări) în cartea mea *Eros and Magic*, pp. 42-44.

Capitolul 11. APOGEUL CĂLĂTORIILOR ÎN ALTE LUMI. DE LA MAHOMED LA DANTE

1. V. Claude Kappler, „L'Apocalypse latine de Paul", în Claude Kappler (ed.), *Apocalypses et voyages dans l'au-delà*, pp. 237-266. Versiunea lungă cea mai obișnuită este tradusă în engleză de E. Gardiner în *Visions of Heaven and Hell before Dante*, New York, Italica, 1989.

2. *Apocalypse of Paul*, tradus în engleză de E. Gardiner, în *Visions..., ed. cit.*, p. 18, cu minime modificări.

3. Colleen McDannell & Bernhard Lang, *Heaven. A History*, New Haven & London, Yale University Press, 1988, p. 100.

4. Martha Himmelfarb, *Tours of Hell. An Apocalyptic Form in Jewish and Christian Literature*, Philadelphia, Fortress, 1985. Textele analizate de Himmelfarb includ : *Apocalipsul lui Petru* (jumătatea secolului al II-lea p.C.), capitolul al 6-lea din *Faptele lui Toma* (prima jumătate a secolului al III-lea), *Apocalipsul lui Zefaniah* în coptă (secolul al IV-lea sau al V-lea), *Apocalipsul lui Pavel, Apocalipsul Mariei* în etiopiană, derivat din *Apocalipsul lui Pavel, Apocalipsul lui Baruh* în etiopiană (după 550 p.C., derivat din *Apocalisul lui Pavel), Apocalipsul lui Gorgorios* în etiopiană-falașă, *Apocalipsul Mariei* în greacă (înainte de secolul al IX-lea), *Apocalipsul lui Ezdra* (secolul al X-lea), *Testamentul lui Isaac* (existent în versiunile coptă, arabă și etiopiană ; derivat din *Testamentul lui Avraam), Viața lui Pahomie* în copto-boharică, *Darkhei Teshuvah* în ebraică de Meir din Rothenburg (secolul al XIII-lea), *Fragmentul Isaia* (derivat din *Talmudul* babilonian), *Gedulat Moshe* în ebraică și *Fragmentul Elie*.

5. C. McDannell & B. Lang, *op. cit.*

6. Versiunea latină la Umberto Moricca, *Gregorii Magni Dialogi*, Roma, Tipografia del Senato, 1924 ; versiunea engleză la Edmund G. Gardiner, *The Dialogues of Saint Gregory*, London, Philip L. Warner, 1911.

7. Din E.G. Gardiner, *op. cit.*, pp. 48-49.

8. E.G. Gardiner, *op. cit.*, pp. 49-50.

9. Gregory de Tours, *History of the Franks*, 2 vol., trad. de O. M. Dalton, Oxford, Clarendon Press, 1927. Pasajul este redat în latină în cartea mea *Psychanodia*, p. 60.

10. Această problemă a fost scoasă în evidență de Philippe Gignoux, „Apocalypses et voyages extra-terrestres", *loc. cit.*

11. Venerable Bede, *The Ecclesiastical History of England*, London, Dent, 1916, pp. 132-137 ; o traducere modernizată la E. G. Gardiner, *op. cit.*, p. 57 sq.

12. *Idem*, pp. 241-250 ; traducere modernizată la E. G. Gardiner, *op. cit.*, p. 57 sq.

13. *Ibidem* ; traducere modernizată la E. G. Gardiner, *op. cit.*, p. 59.

14. V. cartea mea *Psychanodia I*, p. 45.

15. *Idem*, p. 63.

16. Tradus de E. Gardiner, *op. cit.* p. 65 sq.

17. V. J. Marchand (trad.), *L'autre monde au Moyen Age. Voyages et visions ; La Navigation de Saint Brandan ; Le Purgatoire de Saint Patrice ; La Vision d'Albéric*, Paris, 1940 ; v. capitolul „Pons subtilis", în cartea mea *Iter in silvis, ed. cit.*, p. 127 sq.

18. V. cartea mea *Expériences de l'extase*, p. 161 sq. Sursele și bibliografia sunt indicate la notele de la pp. 210-211.

19. V. Étienne Renaud, „Le récit du *mi'râj*. Une version arabe de l'ascension du Prophète dans le Tafsîr de Tabarî", în C. Kappler (ed.), *Apocalypses et Voyages, ed. cit.*, pp. 267-292. Alte variante le-am analizat în cartea *Expériences de l'extase*, p. 161. Povestea în versiunea lui Bukharî și Muslim este tradusă la Miguel Asín Palacios, *La Escatologia musulmana en la Divina Commedia*, ediția a 2-a, Madrid & Granada, Editorial Cristianidad, 1943, pp. 430-431.

20. V. Angelo M. Piemontese, „Le voyage de Mahomet au paradis et en enfer. Une version persane du *mi'râj*", în C. Kappler (ed)., *Apocalypses et Voyages, ed. cit.*, pp. 296-320.

21. Ediții citate în cartea mea *Expériences de l'extase*, pp. 164 și 211. Textul latin a fost editat de E. Cerulli în 1949, iar textul francez de P. Wunderli în 1968. Atât Cerulli cât și Wunderli au analizat și comentat aceste versiuni în alte lucrări.

22. V. Farîd al-Dîn Attâr, *Muslim Saints and Mystics. Episodes from the Tadhkirat al-Auliya*, trad. de A. J. Arberry, London, Routledge & Kegan Paul, 1966, p. 104 sq.

23. R. C. Zaehner, *Hindu and Muslim Mystics*, New York, Schocken, 1969, p. 198.

24. V. Reynold & A. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, p. 122 sq.

25. David Shea & Anthony Troyer (trad.), *The Religion of the Sufis. The Dabistan of Mohsin Fani*, London, Octagon Press, 1979, p. 44 sq.

26. V. cartea mea *Expériences de l'extase*.

27. Ediția clasică și studiul versiunilor latine ale *Viziunii* îi aparțin lui Theodore Silverstein, *Visio Sancti Pauli. The History of the Apocalypse in Latin Together with Nine Texts*, London & Toronto, Christophers, 1935.

28. V. O. Wahl (ed.), *Apocalypsis Esdrae. Apocalypsis Sedrach ; Visio Beati Esdrae*, Leiden, E. J. Brill, 1977.

29. V. cap. „Pons subtilis", în cartea mea *Iter in silvis*, p. 130, n. 6.

30. Text editat și tradus de Francesco Cancellieri, *Visione del Monaco Cassinese Alberico*, Roma, F. Bourlie, 1814. O excelentă antologie de viziuni medievale a fost recent publicată în traducere germană de Peter Dinzelbacher, *Mittelalterliche Visions-literatur*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989.

31. V. cartea mea *Psychanodia*, pp. 61-62.

32. *Idem*, p. 61.

33. Traducerea acestui text la E. Gardiner, *op. cit.* p. 149 sq.

34. *Idem*, p. 197 sq.

35. Textele și tradiția istorică referitoare la Purgatoriul Sf. Patrick de la Lough Derg sunt acum adunate în volumul Michael Haren & Yolande de Pontfarcy, *The Medieval Pilgrimage to St. Patrick's Purgatory and the European Tradition*, Enniskillen, Clogher Historical Society, 1988. Carol Zaleski mi-a atras atenția asupra acestei cărți.

36. Traducerea la E. Gardiner, *op. cit.*, p. 142.

37. *Idem*, p. 219 sq.

38. C. McDannell & B. Lang, *op. cit.* (v. *supra*, n. 3), p. 73 sq.

39. *Idem*, pp. 76-77.

40. C. Vellekoop, în R. E. V. Stuip & C. Vellekoop (ed.), *Visioenen*, Utrecht, Hes Uitgevers, 1986.

CUPRINS

Prefață. *IOAN PETRU CULIANU – UN CĂLĂTOR ÎN LUMEA DE DINCOLO* de Andrei Oișteanu 7
CUVÂNT ÎNAINTE de Lawrence E. Sullivan 25
CUVÂNT DE MULȚUMIRE 32
INTRODUCERE 34

Capitolul 1.
TRUSA ISTORICULUI PENTRU A PATRA DIMENSIUNE 44

Capitolul 2.
SUFLET LIBER CAUTĂ SUFLET LIBER. O SCHIȚĂ A ȘAMANSIMULUI 63
- Etnopsihologie pentru profani 63
- Introducere în șamanism 67
- Șamanism dincolo de șamanism 72
- Este șamanismul vrăjitorie ? 73
- Este vrăjitoria șamanism ? 74

Capitolul 3.
COMORI ÎNTUNECATE. CĂLĂTORII ÎN ALTE LUMI ÎN RELIGIA MESOPOTAMIANĂ 77
- Prețul nemuririi 78
- Inanna-Iștar coboară în infern 81
- Ascensiuni în ceruri 84

Capitolul 4.
MARIONETE, TEATRE ȘI ZEI. CĂLĂTORII ÎN ALTE LUMI ÎN EGIPTUL ANTIC 86
- De la piramide la sarcofage 89
- Textele piramidelor 89
- Textele sarcofagelor 91
- *Cartea Morților* 93

Capitolul 5.
CĂLĂTORIILE PE COCORI, INVOCAREA SUFLETULUI ȘI MIRESELE-FANTOMĂ ÎN CHINA TAOISTĂ 96
- A trăi cu aer 96
- Cele două suflete ale Chinei 99
- Invocarea sufletului în Singapore 102

Mirese-fantomă în Taiwan 103
Maeștri ai călătoriilor pe cocori 104

Capitolul 6.
CĂLĂTORII PRIN MINTE. BUDISMUL ȘI CĂLĂTORIILE ÎN ALTE LUMI 110
Sufletul liber în hinduism 110
Sufletul liber și alte lumi în budism 113
Liturghia funerară în budismul tibetan 115
Yoga pentru morți 120
Budismul popular 121

Capitolul 7.
DE LA DELIR FURIOS LA VIZIUNE SPIRITUALĂ. VECHII EXTATICI IRANIENI 125
Șamanism iranian? 125
Viziunea preotului Kirdîr 126
Călătoria virtuosului Virâz 127

Capitolul 8.
VRACII GRECI 133
Navigând printre zeițe 133
Nekyia 137
Șamanii greci sau iatromanții 144
Platon necunoscutul 153
Revoluția științifică 156
După Platon 158
Experiențe la limita morții și în afara corpului la Plutarh .. 161
Misticismul lui Plotin 167

Capitolul 9.
CELE ȘAPTE PALATE ȘI CARUL LUI DUMNEZEU. MISTICISMUL EVREIESC DE LA MERKABA LA KABBALA. 168
Apocalipse 168
Apocalipsele evreiești 170
Misticismul evreiesc timpuriu 178
Călătorii gnostice în alte lumi 186
Misticismul paleocreștin 191
Kabbala 192
Misticismul evreiesc târziu 196

Capitolul 10.
CĂLĂTORII INTERPLANETARE. NAVETA SPAȚIALĂ PLATONICIANĂ, DE LA PLOTIN LA MARSILIO FICINO .. 199
Sufletul ca navetă spațială 199
„Spiritul contrafăcut“ gnostic 200
Vehiculul sufletului 212
Viziunea asupra lumii în Europa modernă timpurie 217

Capitolul 11.
APOGEUL CĂLĂTORIILOR ÎN ALTE LUMI. DE LA MAHOMED LA DANTE 220
Călătorii în alte lumi în paleocreștinism 220
Evul mediu timpuriu 222
Legendele islamice despre *mi'râj* 225
Renașterea din secolul al XII-lea 229
Divina Commedia 236
CONCLUZII 238
NOTE 241
CUPRINS 269

Editor: VALENTIN NICOLAU
Redactor: DAN PETRESCU
Culegere și tehnoredactare computerizată: NEMIRA
Apărut 1994, București
Coli de tipar: 17 Format: 16/54 x 84
Printed and bound in Germany
by Graphischer Großbetrieb Pößneck GmbH
A member of Mohndruck printing group

IOAN PETRU CULIANU

colecția opere complete

Orizonturile gândirii umane, din preistorie și până astăzi, n-au rămas nicidecum limitate între granițele impuse de timp și de spațiu ; omenirea a nutrit dintotdeauna visul unui "dincolo", al unei lumi diferite de realitatea terestră, loc al extazelor și al viziunilor necorporale. Acest vis își are istoria sa, precum tărâmul visat - geografia sa. Cu o remarcabilă ușurință de mișcare și într-un mod captivant care maschează o impresionantă erudiție, Culianu ne poartă din paleolitic la Einstein și de la Ghilgameș la Borges, printre șamani și magi, fascinat de lumea de dincolo, unde apariția acestei ultime cărți avea să-l găsească.

"Lumile psihanalizei, profeției apocaliptice, științei atomului, sf-ului și fanteziei poetice sunt topite într-o singură narațiune... De undeva de dincolo de text, cititorul este îndemnat să contemple călătoriile în alte lumi ca exemple ale unui singur gen literar sau poate chiar ca un proiect unic, multidimensional, al minții."
LAWRENCE E. SULLIVAN, Prefață la ediția americană

NEMIRA

ISBN 973-569-069-1

PREȚ 3300 LEI